

Сухомлинська Леся

науковий співробітник відділу педагогічного
джерелознавства та біографістики
ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського,
м.Київ, Україна

ORCID: 0000-0003-3055-5392

e-mail: 1408koala@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ СВІТУ ЖИВОГО У ПІДРУЧНИКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ДОРАДЯНСЬКИЙ І РАННЬОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Анотація. Статтю присвячено характеристиці тем і сюжетів, що формували у школярів знання і ставлення до світу живого (рослин і тварин) на сторінках вітчизняної навчальної літератури початку ХХ століття, коли у суспільній думці ще не було усталеної позиції щодо цих питань. У центрі аналізу – підручники і навчальні посібники для молодших школярів, на сторінках яких віддзеркалена думка педагогів-авторів й укладачів щодо питань взаємодії людини/дитини та світу живого. У статті розкрито змістове наповнення підручкової літератури, створеної і впровадженої у роки діяльності українських урядів періоду Української революції (1917-1921), яка в цілому продовжила дореволюційну тенденцію висвітлення цих питань як розкриття повсякденного світу дитини. Охарактеризовано підручники Т. Хуторного (Гимофія Лубенця) та внесок видатного педагога Бориса Грінченка у формування у дітей милосердного ставлення до тварин. З'ясовано, що в ранньорадянський період, коли в республіці була сформована власна система освіти, переважна частина підручників, застосовувана в попередні роки, була перероблена під радянський дискурс і напрями діяльності школи – вивчення оточуючого світу, зв'язок з життям. Тем і сюжетів про рослинний і тваринний світ побільшало в підручниках для сільської школи з огляду їх «корисності» для людини і господарства, а піклування автори радили приділяти диким птахам. У статті охарактеризовано російську підручкову літературу, оскільки її застосовували і в школах УРСР. Встановлено, що в усіх аналізованих джерелах початку 1920-х років матеріал про світ живого представлений недостатньо. У порівнянні з іншими темами, особливо ідеологічними, спостерігається виразна тенденція до його зменшення, натомість політична, ідеологічна складова з кожним роком все зростала.

Ключові слова: підручник, навчальний посібник, світ живого, рослини, тварини, початкова освіта, дитина.

Постановка проблеми. У сьогоdnішньому глобалізованому світі, що знаходиться на межі екологічної катастрофи, особливо гостро постають питання про зміну ставлення людства до природи, рослин і тварин – від бездумного їх використання до збереження багатств природи і різноманіття тваринного світу. Такий підхід може бути реалізований за умови відповідного виховання дітей з самого раннього віку. Для того, щоб повно і всебічно здійснювати його, важливо вивчити досвід, уже напрацьований у попередні часи, зокрема до початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Загальнопедагогічні процеси, що мали місце у 1920-х роках, досить повно досліджені у вітчизняній історико-педагогічній літературі. Це, зокрема, книга В. В. Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-х роках» (2000), колективна праця «Нариси історії українського шкільництва (1905-1933)» (1996); стаття О. В. Сухомлинської «Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції» (2014). Досліджували її й російські автори: Є. М. Балашов «Школа в російському суспільстві. 1917-1927. Становлення "нової людини"» (2003), М. В. Богуславський «Історія вітчизняної педагогіки. Перша третина ХХ століття» (2005).

Праць, що стосувалися б безпосередньо нашої проблеми, небагато, і серед них стаття А. Мовчун про ставлення Бориса Грінченка до тварин (2013) та праця науковців В. Борисенка та І. Телегуз про розвиток освіти ранньорадянського періоду, де проаналізовано й підручникову літературу (2012).

Мета статті – виокремити з підручкової літератури, що була поширена у вітчизняній освіті дорадянського і ранньорадянського часу, теми і сюжети, присвячені світу живого, і проаналізувати їх крізь призму формування ставлення дітей до рослин і тварин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочнемо з аналізу навчальної літератури, одним з основних завдань якої є формування світоглядних орієнтирів у школярів, до яких, на нашу думку, має входити і формування ставлення до світу живого.

Передовсім ми уважно вивчили підготовлений фахівцями каталог «Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918-1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського» (2014), який в достатній мірі дає уявлення про кількість такої навчальної літератури, а також розкриває її зміст. З поміщених у каталозі назв підручників (загальною кількістю – 1235) можна зробити висновок, що найбільше матеріалів з питань відображення життя тварин можна віднайти в *читанках* (161 книга) та *інтегрованих підручниках* (47 книг), призначених для початкової школи як сільської, так і міської (Підручники та навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918-1945 рр.) з фонду

Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського: каталог, 2014).

Отже, нашими джерелами є навчальна література і зокрема читанки, підручники і навчальні посібники з гуманітарних предметів. При аналізі будемо дотримуватися хронологічно-проблемного викладу.

Але перш, ніж розпочати аналіз складової радянського часу, вважаємо за необхідне висвітлити період української революції (1917-1921), коли проводилася національна політика в галузі освіти, створювалася нова система шкільництва з новим змістом і новою навчальною літературою. З перших кроків проголошення самостійності освітяни звернулися до досвіду створення української навчальної літератури – букварів, читанок, грамоток, підготовлених вчителями й громадськими діячами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Як зазначають сучасні українські історики, «першим етапом у цій роботі було перевидання без змін або ж з незначними змінами букварів Б. Грінченка, С. Русової, Т. Лубенця, читанки О. Білоусенка, Т. Лубенця, Б. Грінченка та М. Грінченко... Водночас розпочався процес складання нових підручників» (Борисенко та Телегуз, 2012, с.90). А оскільки українська ідея в ці роки спиралася на сільське життя, яке, як вважалося, найбільш притаманне українцям, то зміст цих перших навчальних книг був «приспосований до національних традицій, звичаїв і вірувань власного народу» (Борисенко, В., Телегуз, 2012, с.88). Тож відтворення сільського життя було неможливим без зображення природи, рослинного і тваринного світу. Наведемо, як приклад, підручник Т. Хуторного (Тимофія Лубенця) «Читанка: Перша книга після граматики», яка витримала 8 видань, нею послуговувалися і в радянський період. У ній поміщено не лише інформаційний матеріал про свійських тварин та звірят, м'ясоїдних і травоядних, а й багато оповідань про тварин М. Коцюбинського, Б. Грінченка, І. Франка та народних казок. Тексти доповнені загадками, приказками, віршиками (Хуторний, 1917).

Інший підручник – читанка «Рідний край» колективного авторства, що широко використовувалася в школах, складається з 13 розділів, які відображають найближче оточення дитини: сім'я, хата, двір, школа, сад та город, степ, поле, пори року. У читанці поміщено твори переважно українських авторів – Т. Шевченка, Б. Грінченка, Л. Глібова, С. Гребінки, Я. Щоголіва, матеріали з інших читанок (не вказано, з яких) та переклади текстів з російських читанок. Оповідання про тварин розкидані по всій книжці, і серед них про кицьку, мишку, корову, собаку, коня, свиню, цапа в художньо-образному, літературному поданні. Наприкінці майже кожного тексту вміщено короткі запитання і завдання для дітей: «Розкажіть, хто яких звірів знає та бачив?», «Розкажіть про свою кицьку», «Розкажіть, що знаєте про зайчика та намалюйте його», а також приказки і прислів'я, скоромовки (Рідний край. Читанка з малюнками. Книжка перша. Для початкових народних шкіл, 1919).

Великий внесок у виховання доброго, жалісливого ставлення дітей до живих істот здійснив Борис Грінченко своїми першими книгами для дітей

– букварями й читанками. Видана у 1907 р. «Українська граматка до науки читання і писання» його авторства слугувала школярам у період української революції. У частині, де розміщені невеличкі тексти для читання, багато оповідань про тварин – коня, кізоньку, вовка тощо. У деяких з них автор висловлює думку щодо того, як діти повинні поводитися з тваринами в певних ситуаціях. Наприклад, в оповіданні «Діти і гніздечко» розповідається, як діти знайшли в саду гніздечко, де були маленькі пташки ще без пір'ячка, і принесли їх додому. Тато у них запитав, чи було б добре дітям, коли хтось украв би їх із хати. Діти відповіли, що мама б плакала, і вони також плакали б. А отже «таке саме горе буде матері-пташці і сим дітям. Діти пожаліли пташок, однесли у сад і посадили у гніздо» (Грінченко, 1907).

У наступному підручнику Б. Грінченка і М. Грінченко «Рідне слово – українська читанка», яка вийшла після смерті автора і її доопрацьовувала дружина письменника, також багато матеріалів, присвячених тваринам, як і в читанках інших авторів цієї пори, але для нас вона цікава тим, що там багато творів про тварин самого Грінченка – «Свиня та кінь», «Скривджений вовк», «Журавель і горобець», «Лев», «Олень» та інші. З 30 параграфів різної тематики є декілька, присвячених тваринам: Свійські і дикі тварини; М'ясоїди, травояди, всеїди; Тварини чотириногі та птахи (Грінченко та Грінченко, 1912).

Але найбільший інтерес для нас викликає збірка «Розум та почування у живої тварі», підготовлена Б. Грінченком, а «попереказувана» Марією Загірньою (Розум та почування у живої тварі, 1919). Дослідниця творчості педагога А. Мовчун зазначає, що ця книжка з'явилася завдяки доньці письменника Насті, для якої батько вів рукописний журнал «Проліски. Настин часопис», матеріали з нього згодом відбирав і поміщав у львівському дитячому журналі «Дзвоник» (Мовчун, 2013). Збірку складено з різних текстів, але переважна більшість – це адаптовані педагогом для дітей уривки з книг англійського натураліста, сучасника Ч. Дарвіна Дж. Роменса, «Розум тварин», що були перекладені російською мовою у 1888 р. Цей автор – один із перших європейських зоологів, який стверджував, що тварини мають більш розвинений розум, ніж тоді вважали. Звичайно, в його творах не було повчань і нагучувань, які знаходимо в книзі «Розум та почування живої тварі», а, отже, внесок Б. Грінченка в цю книжку дуже великий. Зокрема, переказуючи різні історії, що підтверджують розум і емоції у собаки, Грінченко підкреслює: «що живі тварини мають розум, мають і почування. Розум дає їм змогу розмовляти проміж себе й навіть розуміти, як людина до них заговорить їх мовою. Почування роблять живі тварини милосердними, прихильними до тих, хто їм не робить зла. Таким побитом, ми бачимо, що живі тварини так само, як і людина, чують біль, думають, розмовляють (що вони, думаючи, розмовляють – видно на мавпах), люблять або ворогують, жаліють або сердяться, віддають себе на жертву за других, а винних карають, навіть судять. Правда, не всі живі тварини однакові, не у всіх однаковий розум та

почування... От як подумаємо про все це, то стане зрозуміло, що велику неправду робить той, хто мучить або без усякої потреби вбиває живу тварину. Скільки-то є людей, що без ніякої потреби втішаються з стрілецтва і не подумують, що це гріх!» (Мовчун, 2013).

Ці тенденції щодо ставлення до тварин, що розвивалися в роки української революції, були пригальмовані зі становленням радянської влади і створенням УСРР. Й хоча роки створення української навчальної літератури були нетривалими, вони вплинули на подальшу стратегію українського радянського підручникотворення, сприяли українізації, українському національному відродженню 1920-х років. Сучасні українські історики відзначають, що «упродовж 1921-1934 рр. характер підручникотворчої діяльності української інтелігенції в умовах Радянської України пройшов складний процес еволюції від національного до змішаного, а потім і радянського». 1920-і роки – це був період «змішаних» підходів, коли одночасно існували підручники, які «зберігали народний дух», а також ті, що були вже «частково радянзовані» (Борисенко, Телегуз, 2012, с.118). І таких ставало все більше.

Тому, перші кроки радянської освіти в Україні пов'язані з перевиданням підручників Б. Грінченка, С. Черкасенка, Я. Чепіги та інших. Ці автори самі або замість них інші особи вносили зміни й правки в тексти, написані в попередні роки.

Проаналізуємо їх з точки зору розкриття перед дитиною оточуючого світу через зображення тварин на прикладі підручника Я. Чепіги «Веселка», який автор переробив під радянський дискурс. У ньому розділ «Читання після азбуки» наповнений матеріалами, де головними дійовими особами виступають тварини і птахи, і серед них «Пісня про бичка», «Мудра кицька», «Чудні орачі» (про ведмедів), казка «Рукавичка», казка про Ріпку (І. Франка, але про це не зазначається). Всі ж решта – про свійських і хатніх птахів. Зміст підручника – це байки, приклади народної творчості, як віршованої, так і прозової. У ньому поміщено досить багато ілюстрацій, вони чорно-білі, але намальовані з великою майстерністю. На «радянськість» вказують лише два тексти в самому кінці – Рада та Інтернаціонал, без будь-яких коментарів (Чепіга, 1922).

Для дітей післябукварного періоду навчання були підготовлені дві читанки, укладені А. Кушніренко. У першій частині читанки «Навколо нас» зустрічаємо багато оповідань про природу і серед них – про тварин («Розумний кінь», «Кошенята», «Собака на містку», «Вчені собаки», «Дві кози»), поміщені в різних розділах, а в розділі «Наші приятелі і вороги» «приятелями» називають коней, корову, собаку, вівцю, свиню. Наприклад, в оповіданні «Щирий друг» розповідається, як селянин вирішив утопити свого старого собаку, поплив на човні, але через незграбність сам впав у воду й почав тонути, а собака врятував його (Навколо нас. Перша читанка для шкіл соціального виховання, 1922). Ворогами у читанці називають гризунів, вовків та лисиць, які наносять шкоду посівам і свійським тваринам.

Привертає увагу оповідання Г. Коваленка «Шануймо пташок!», в якому йдеться про те, як вони знищують комах, гусінь, черв'яків, тим самим допомагаючи людям вирощувати різні культури та плоди. Але хлопці руйнують пташині гнізда, деруть яйця, мучать пташенят. А ще «пташку ввіймають і замучають, та й не подумають, що в неї маленькі діточки, що вони плачуть, ждучи мами, що вони без неї загинуть. Хто звик бути немилостивим до пташок та до тварів, той звикне бути немилостивим і до людей, до своїх батьків, діток, сусід. Хто звик жалувати пташок, той жалуватиме й людей, а надто малих, бідних, і того самого будуть шанувати люде» (Навколо нас. Перша читанка для шкіл соціального виховання, 1922, с.142 – 143).

У післямові до другої читанки відзначалося, що в умовах відсутності потрібної навчальної літератури «редакція взяла стару, гарну з педагогічного боку читанку С. Черкасенка і переробила її для цього видання, по змозі викинувши з неї рештки трухлявини релігійних, монархічних і суто власницьких забобонів та додавши деякого нового матеріалу».

Зміст другої частини читанки «Навколо нас» поділений на шість частин без їхнього означення, але з певною тематичною спрямованістю. Другий розділ містить багато матеріалів про природу, там пояснено, що таке природа, які її складові, йдеться про вчених, які її досліджували. Тут же є підрозділ про різних тварин, їхню боротьбу за виживання, короткі повідомлення про комах, птахів і про звірів: лисицю (переклад з Е. Сеттона-Томпсона), народні казки («Вовк, собака і кіт») з таким завданням: «Розкажіть, хто знає, яку казку з життя живих тварин. Позаписуйте вдома всі казки, які зможе хтось з ваших старих розповісти, і передайте вчителю» (Навколо нас. Друга читанка для шкіл соціального виховання, 1922, с.131).

Ось такий зміст навчальних книг був поширеним упродовж 1920-х років в УРСР, коли функціонувала притаманна саме їй система освіти. Але з плином часу ця своєрідність зникла під всезагальною тенденцією уніфікації систем освіти всіх радянських республік за моделлю російської, яка й без того мала значний вплив на українську освіту як ідеологічно «правильна», більш стала, методично забезпечена. Тому звернемося до аналізу відповідної російської літератури крізь призму нашої тематики. Підкреслимо лише, що в РРФСР процеси радянзації з'явилися одразу ж після Жовтневого перевороту 1917 р., а в Україні цей процес розпочався у 1921-1922 рр. У другій половині 1920-х років і впродовж 1930-х російська навчальна література була широко розповсюджена в УРСР як і по всій території Радянського Союзу, про що свідчить вже згадуваний нами Каталог підручників і навчальних посібників з гуманітарних дисциплін (1918-1945 рр.) (Підручники та навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918-1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського: каталог, 2014).

У цій літературі матеріали, що знайомили дітей зі світом живого, поміщували у читанках, коли діти приступали до усвідомленого сприйняття художніх та інформаційних текстів. На початку і в середині 1920-х років було підготовлено і випущено досить багато книжок для читання, де тексти розміщені відповідно до нових шкільних програм, які в цілому були побудовані з урахуванням відповідного «ухилу» школи – сільськогосподарського чи міського, що свідчило про «зв'язок шкільної роботи з трудовим життям», новими соціально-економічними умовами, а в педагогічному сенсі – з самодіяльністю, колективізмом та комплексністю. Матеріал у всіх читанках скомпоновано за порами року, куди вписували тексти, що ознайомлювали дітей зі світом природи, долучали їх і до світу тварин, які оточували дитину. Наприклад, у першій робочій книзі для дітей сільської школи розміщено такі матеріали ознайомлювального характеру: «Як живуть звірі зимою», «Колочий звірик», «Заєць-русак», невеликі оповідання про домашніх тварин – собак, котів, коней, корів, телят, свиней тощо (Поршнева, 1926).

У книзі для читання для сільської школі «Школа і село» (другий рік навчання) поміщено розділ «Тварини восени», з текстами про відліт птахів – ластівок, журавлів, поведінку їжаків, ведмедів, білок (Фортунатова, 1927), а також розділ про свійських тварин – собак, котів, корів, коней, курей, свиней (Фортунатова, 1927, с. 51-64). У розділі про зиму є параграф «Рослини і тварини зимою», де зустрічаємо оповідання А. Чехова «Білолобий» та Л. Толстого «Русак», «Як вовки вчать своїх дітей» (Фортунатова, 1927).

Проте не всі матеріали читанок або ж підручників з мови, подано інформаційно нейтрально. Зустрічаємо тексти, особливо в читанках початку – середині 1920-х років, де оповідання про тварин мають виховні аспекти, спрямовані на формування добросердечного ставлення до них. Наприклад, у читанці К. Соколова «Гра та праця» (1925) розміщено декілька оповідань такого спрямування. І серед них «Голодні птахи» (за Богдановим), де описано як два хлопчики помітили за вікном голодних пташок, які не могли під снігом знайти собі їжу. Вони зробили годівницю, насипали зерна та крихти хліба і виставили на вулицю. Різні пташки злетілися, подзьобали корм й «затягли хором пісеньку» (Соколов, 1925).

До тексту додано питання для бесіди, і серед них завдання: «Повісьте біля вікна або на дерево годівницю (широку дощечку), насипайте на неї кожного дня корм і спостерігайте за пташками» (Соколов, 1925).

Відтак дітям пропонувалося написати плакат «Нагодуйте голодних пташок» і повісити у класі на стіні. Цей текст у підручнику виділено і взято у рамку, що одразу привертає увагу дітей. Поряд поміщено також такі гасла: «Бережіть птахів: Птахи наші друзі» (Соколов, 1925).

З особливою теплою представлені тексти про хатніх тварин: «Мої вірні друзі» (кіт Васько і собака Дружок), «Котенята». Після викладу тексту пропонується бесіда «Розкажіть про свою кішку»: як її звать, яке в неї хутро, чим вона харчується, як вона грається тощо. Пропонується також

поспостерігати за нею і описати, які в неї зуби, які лапи, як вона полює на мишу, як умивається тощо.

Дітей ознайомлювали зі змістом відомого оповідання М. Некрасова «Дідусь Мазай і зайці» про спасіння зайців під час повені, що слугувало прикладом гуманного ставлення до звірів, навіть коли про це додатково не наголошувалось (Соколов, 1925).

В інтегрованому підручнику «Грамота і робота», складеному М. Поршневою для сільської школи, є досить багато матеріалів про тварин, зокрема птахів: що їдять, як зимують, а також окремих розділ «Свійські тварини» (Поршнева, 1926). де крім собак і кішок, описані коні, корови, свині. Якщо ці останні описуються з точки зору їхнього комфортного утримання, то про котів і собак – з любов'ю, а більше – з жалістю, з бажанням підтримати. Наприклад, текст «Кішка і котенята» розповідає про те, що після того, як кішка окотилася, тітка Мотрона, сусідка дітей, забрала маленьких і викинула в канаву. Діти побачили, що вони «путаються в сирій кропиві, слабенькі, сліпенькі, всі мокрі, трясуться... жаль нам стало кошенят... Підібрали... в подоли й понесли швидко додому» Поршнева, 1926, с. 76).

Аналіз засвідчив, що й російськомовні радянські підручники 1920-х років, приділяли увагу висвітленню світу живого. Це, з одного боку, пояснюється тим, що частково використовували навчальну літературу дорадянського періоду, а також тим фактом, що одним з важливих завдань нової школи було ознайомлення з навколишнім світом, установлення з ним багаторівневих зв'язків і контактів, куди, без сумніву, не могли не входити й тварини.

Наголосимо водночас, що цей матеріал представлений недостатньо. Якщо порівнювати з іншими розділами, особливо ідеологічними, то спостерігається виразна тенденція до його зменшення, натомість політична, ідеологічна складова з кожним роком все зростає.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Аналіз, здійснений у статті, продемонстрував, що питанням ознайомлення дітей молодшого шкільного віку зі світом живого через підручникову літературу в період діяльності українських урядів та ранньорадянський час приділяли певну увагу. Вони переважно мали інформаційний характер, але оповідання про домашніх тварин були емоційно забарвлені, формували доброзичливе, в окремих випадках, милосердне ставлення до них. Подальші дослідження цієї тематики цих років можуть охоплювати вже не молодших школярів, а підлітків, учнів основної школи і більш широкого переліку навчальної літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Липинський, В. (2000). *Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки*. Донец. держ. техн. ун-т, Донецьк. 248 с.

Нариси історії українського шкільництва (1905-1933). (1996). За ред. О. В. Сухомлинської. Навч. посіб. К.: Заповіт. 304 с.

- Сухомлинська, О. (2014). Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах. № 1*. С. 4–24.
- Балашов, Е. (2003). *Школа в российском обществе. 1917 – 1927 гг. Становление «нового человека»*. Санкт-Петербург. Изд-во «Дмитрий Буланин». 238 с.
- Богуславский, М. (2005). *История отечественной педагогики. Первая треть XX века*. Томск. Изд-во науч.-техн. лит.-ры. 311 с.
- Мовчун Антоніна. Борис Грінченко. З любов'ю до дитини та її світу. *Початкова освіта*. 2013. № 11. С.47-51; file:///D:/Downloads/Psh_2013_11_20.pdf
- Борисенко, В., Телегуз, І. (2012). *Національна освіта і формування української модерної нації у 1921-1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії*. Навч. посібник. К.: вид-во НПУ ім. В. М. Драгоманова. 156 с.
- Підручники та навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918-1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського: каталог*. (2014). К.: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2014. 376 с.
- Борисенко, В., Телегуз, І. (2012). *Національна освіта і формування української модерної нації у 1921-1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії*. Навч. посібник. К.: вид-во НПУ ім. В. М. Драгоманова. С. 90.
- Хуторний, Т. (1917). Читанка: Перша книжка після граматики. Вид-3-є, доповнене. К., Вид-во Череповського. 1917. 129 с.
- Рідний край. Читанка з малюнками. Книжка перша. Для початкових народних шкіл*. (1919). Уложена гуртом слобожан під керуванням П. Ковалевського. Харків: Вид-во «Союз», друкарня Б. Бенгіс. 119 с.
- Грінченко, Б. (1907). *Українська граMATка до науки читання і писання*. К., Вік. С.25.
- Грінченко, Б., Грінченко, М. (1912). Рідне слово: українська читанка: Перша після граматики книга для читання. К. 167 с.
- Розум та почування у живої тварі / Б. Грінченко*. Оповіданнячка про розум та почування живої тварі: З книг Роменса «Ум животных» та «Сто рассказов из жизни животных» / переказ М. Загірня. Б.м. [б.в.], Б.р. 164 с.
- Мовчун Антоніна. Борис Грінченко. (2013). З любов'ю до дитини та її світу. *Початкова освіта*. № 11. С.47-51; file:///D:/Downloads/Psh_2013_11_20.pdf
- Чепіга, Я. (1922). Веселка: граMATка до науки читання й писання. Вид. 2-ге, перероблене. К., Держ. вид-во. 59 с.
- Навколо нас. Перша читанка для шкіл соціального виховання*. (1922). Під ред.. Андрія Кушніренка. Харків-Берлін: З.Р.К. Наркомосвіти УСРР. С. 127-128 (190 с.).
- Навколо нас. Друга читанка для шкіл соціального виховання*. (1922). Під ред. Андрія Кушніренка. Харків, Берлін: Закорд. ред.. комісія нарком освіти УСРР. 124 с.
- Поршнева, М. (1926). *Учащим. Грамота и работа. Первая книга для работы в сельской школе*. Гос. изд-во. М.-Л., 1926. [240 с.]. С. 1.
- Фортунатова, Е. (1927). *Школа и деревня: вторая книга для чтения и работы в деревенской школе*. Сост. Е. Фортунатова и Л. Шлегер; под редакцией С. Шацкого. М.-Л., Гос. изд-во. 256 с. с. 35-41.
- Соколов, К. (1925). *Игра и труд: первая книга для чтения в городской школе*. Изд. 2-е, перераб. Москва-Ленинград: гос. изд-во. 191 с. С. 42.
- Поршнева, М. (1926). *Грамота и работа: первая рабочая книга в сельской школе*. М.-Л.: Гос. изд-во. 240 с. с. 73-85.

REFERENCES

Lypynskiy, V. (2000). *Stanovlennia i rozvytok novoi systemy osvity v USRR u 20-i roky* [Formation and development of a new education system in the USSR in the 1920s]. Donets. derzh. tekhn. un-t, Donetsk. 248 s. [in Ukrainian].

Narysy istorii ukrainskoho shkilnytstva (1905-1933) [Essays on the history of Ukrainian schooling (1905-1933)]. (1996). Za red. O. V. Sukhomlynskoï. Navch. posib. K.: Zapovit. 304 s. [in Ukrainian].

Sukhomlynska, O. (2014). Radianska pedahohika yak ideolohiia: sprobha istorychnoi rekonstruktsii [Soviet pedagogy as an ideology: an attempt at historical reconstruction]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh. No 1*. S. 4-24. [in Ukrainian].

Balashov, E. (2003). *Shkola v rossyiskom obshchestve. 1917 – 1927 hh. Stanovlenye “novoho cheloveka”* [School in Russian society. 1917 – 1927. Formation a “new person”]. Sankt-Peterburh. Izd-vo “Dmytryi Bulanyñ”. 238 s. [in Russian].

Boguslavskiy, M. (2005). *Istoriya otechestvennoi pedagogiki. Pervaia tret XX veka [History of Russian pedagogy. First third of the 20th century]*. Tomsk. Izd-vo nauch.-tekhn. lit-ry. 311 s. [in Russian].

Movchun Antonina. Borys Hrinchenko. Z liuboviu do dytyny ta yii svitu [With love for the child and his world]. *Pochatkova osvita*. 2013. No 11. S.47-51; file://D:/Downloads/Psh_2013_11_20.pdf [in Ukrainian].

Borysenko, V., Telehuz, I. (2012). *Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921-1934 rokakh: yevropeïski tendentsii ta radianski realii* [National education and the formation of the Ukrainian modern nation in 1921-1934: European trends and Soviet realities]. Navch. posibnyk. K.: vyd-vo NPU im. V. M. Drahomanova. 156 s. [in Ukrainian].

Pidruchnyky ta navchalni posibnyky z humanitarnykh dystsyplin dlia pochatkovykh i serednykh navchalnykh zakladiv (1918-1945 rr.) z fondu Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteky Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho: katalog [Textbooks and manuals on humanities for primary and secondary schools (1918-1945) from the fund of the State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine named after VO Sukhomlinsky: catalog]. (2014). K.: DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho, 2014. 376 s. [in Ukrainian].

Borysenko, V., Telehuz, I. (2012). *Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921-1934 rokakh: yevropeïski tendentsii ta radianski realii* [National education and the formation of the Ukrainian modern nation in 1921-1934: European trends and Soviet realities]. Navch. posibnyk. K.: vyd-vo NPU im. V. M. Drahomanova. S. 90. [in Ukrainian].

Khutornyï, T. (1917). *Chytanka: Persha knyzhka pislia hramatky*. [Reader: The first book after the grammar]. Vyd-3-ye, dopovnene. K., Vyd-vo Cherepovskoho. 129 s. [in Ukrainian].

Ridnyi kraj. Chytanka z maliunkamy. Knyzhka persha. Dlia pochatkovykh narodnykh shkil. [Homeland. Reading book with pictures. Book one. For primary public schools]. (1919). Ulozhena hurtom slobozhan pid keruvanniam P. Kovalevskoho. Kharkiv: Vyd-vo “Soïuz”, drukarnia B. Benhis. 119 s. [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. (1907). *Ukrainska hramatka do nauky chytannia i pysannia* [Ukrainian grammar for the science of reading and writing]. K., Vik. S.25. [in Ukrainian].

Hrinchenko, B., Hrinchenko, M. (1912). *Ridne slovo: ukrainska chytanka: Persha pislia hramatky knyha dlia chytannia*. [Native word: Ukrainian reader: The first book to read after grammar]. K. 167 s. [in Ukrainian].

Rozum ta pochuvannia u zhyvoi tvari [Mind and feelings in a living creature]. B. Hrinchenko. Opovidanniachka pro rozum ta pochuvannia zhyvoi tvari: Z knyh Romensa

“Um zhyvotnykh” ta “Sto rasskazov iz zhyzny zhyvotnykh” / perekaz M. Zahimia. B.m. [b.v.], B.r. 164 s. [in Ukrainian].

Movchun Antonina. Borys Hrinchenko. (2013). Z liuboviu do dytyny ta yii svitu [With love for the child and his world]. *Pochatkova osvita. No 11*. S.47-51; file:///D:/Downloads/Psh_2013_11_20.pdf [in Ukrainian].

Chepiha, Ya. (1922). *Veselka: hramatka do nauky chytannia y pysannia* [Rainbow: a grammar of the science of reading and writing]. Vyd. 2-he, pereroblene. K., Derzh. vyd-vo. 59 s. [in Ukrainian].

Navkolo nas. Persha chytanka dlia shkil sotsialnoho vykhovannia. [Around us. The first reader for schools of social education]. (1922). Pid red.. Andriia Kushnirenka. Kharkiv-Berlin: Z.R.K. Narkomosvity USRR. S. 127-128 (190 s.). [in Ukrainian].

Navkolo nas. Druha chytanka dlia shkil sotsialnoho vykhovannia. [Around us. The second reader for schools of social education]. (1922). Pid red. Andriia Kushnirenka. Kharkiv, Berlin: Zakord. red.. komisiia narkom osvity USRR. 124 s. [in Ukrainian].

Porshneva, M. (1926). *Uchashchym. Gramota i rabota. Pervaia kniga dlya raboty v selskoi shkole* [For teachers. Literacy and work. The first book for work in a village school]. Gos. izd-vo. M.L.[240 s.]. S. 1. [in Russian].

Fortunatova, E. (1927). *Shkola y derevnia: vtoroia knyha dlia chteniya y raboty v derevenskoi shkole* [School and Village: The Second Book for Reading and Working in a Village School]. Sost. E. Fortunatova y L. Shleher; pod redaktsyei S. Shatskoho. M.-L., Hos. yzd-vo. 256 s. s. 35-41. [in Russian].

Sokolov, K. (1925). *Igra i trud: pervoia knig dlya chteniya v gorodskoi shkole* [Game and work: the first book to read in a city school]. Izd. 2-e, pererab. Moskva-Leninhrad: gos. izd-vo. 191 s. S. 42. [in Russian].

Porshneva, M. (1926). *Gramota i rabota: pervaya rabochaya kniga v selskoi shkole* [Literacy and work: the first workbook in a rural school]. M.-L.: Gos. izd-vo. 240 s. s. 73-85. [in Russian].

REFLECTION OF THE LIVING WORLD IN EDUCATIONAL LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY (PRE-SOVIET AND EARLY SOVIET PERIOD)

Lesia Sukhomlynska

Researcher at the Pedagogical Department
of Source Studies and Biographies

V. O. Sukhomlynskyi's SSPL of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3055-5392

e-mail: 1408koala@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the characteristics of topics and plots that formed students' knowledge and attitude to the living world (plants and animals) in the pages of Ukrainian educational literature of the beginning of the 20th century, when public opinion had not yet established a position on these issues. The analysis focuses on textbooks and manuals for primary school children, which reflect the views of teachers, authors and compilers on the interaction of a person and the living world. The article reveals the content of textbooks created and implemented during the years of Ukrainian governments

during the Ukrainian Revolution (1917-1921), which in general continued the pre-revolutionary trend of covering these issues as a revelation of the everyday world of the child. The textbooks of T. Khutory (Tymofiy Lubents) and the contribution of the outstanding teacher Borys Hrinchenko to the formation of children's compassionate attitude towards animals are described. It was found that in the early Soviet period, when the republic had its own education system, most of the textbooks used in previous years were reworked for Soviet discourse and school activities - the study of the world around us, the connection with life. Topics and stories about flora and fauna increased in textbooks for village schools in view of their "usefulness" for humans and the economy, and the authors advised to give care to wild birds. The article describes the Russian textbook literature, as it was used in schools of the UkSSR. It is established that in all analyzed sources of the early 1920s the material about the living world is insufficiently presented. In comparison with other topics, especially ideological ones, there is a clear tendency to reduce it, while the political, ideological component has been growing every year.

Keywords: textbook, living world, plants, animals, primary education, child.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2021 р.